

i.f.d., dos., Elşən Bağırzadə
UNEC, Baş redaktorun müavini

BÖYÜK QAYIDIŞ: UĞURU NECƏ TƏMİN ETMƏLİ?

Azərbaycan müttəfiqlərinin də dəstəyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində əsas milli problemlərdən biri olan Qarabağı düşmən işğalından azad etməyi bacarmışdır. Ancaq bu milli uğur, yeni bir milli vəzifəni – məcburi köçkünlərin Qarabağa Böyük Qayıdışını da uğurla reallaşdırılmasını şərtləndirmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, konfliktdən sonrakı dövrdə məcburi köçkünlərin böyük əksəriyyətinin əsas seçimi könüllü şəkildə, təhlükəsiz və insan ləyaqətinə uyğun şəraitdə əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq və ya repatriasiya etməkdir. Repatriant adlanan bu qayıdanlar üçün qeyd edilən proses məcburi köçkün statusunun aradan qalxması və reintegrasiya prosesi vasitəsilə konfliktə qədərki ərazilərdə yenidən dayanıqlı məskunlaşmaya və iqtisadi fəaliyyətlərə qovuşma deməkdir. Bu baxımdan təcrübə göstərir ki, effektiv təşkil edilmiş repatriasiya fiziki təhlükəsizlik təminatı, hüquqi təminat, maddi təminat və birgə yaşayışın təmini kimi bir çox önəmli komponenti özündə birləşdirir.

Effektiv təşkil edilmiş repatriasiya fiziki təhlükəsizlik təminatı, hüquqi təminat, maddi təminat və birgə yaşayışın təmini kimi bir çox önəmli komponenti özündə birləşdirir

Əsas prinsiplər

Uğurlu repatriasiya bir sıra önəmli prinsiplərə əsaslanır. Birincisi, şübhəsiz ki, repatriasiya prosesi üçün fiziki təhlükəsizlik prioritet xarakter daşıyır. Fiziki təhlükəsizlik təmin edilmədiyi və ya yetərli səviyyədə təmin edilmədiyi təqdirdə, repatriasiya planlarının uğurla həyata keçirilməsi də çətinləşir. İkincisi, repatriasiya prosesi insan ləyaqətinin qorunması ilə həyata keçirilir. Prosesin təşkilində, xüsusilə də ictimaiyyətə təqdim edilən görüntülərdə bu prinsipin gözlənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Üçüncüsü, repatriasiyaya bir hadisə kimi deyil, bir proses kimi yanaşılması çox əhəmiyyətlidir. Xüsusilə də, Qarabağ kimi həm yenidənqurmanın, həm də yenidən məskunlaşmanın həyata keçiriləcəyi bir regionda bu prinsipin gözlənilməsinə daha çox ehtiyac vardır.

Dördüncüsü, repatriasiya prosesinə köhnənin eynilə təkrarlanması kimi baxılmaz, yenidənqurma və yenidən məskunlaşmada daha effektiv yanaşmalara üstünlük verilir. Beşincisi, repatriasiya bölgələrinin iqtisadi və məskunlaşma strukturunun repatriantların

bilik, bacarıq və sosial strukturuna adekvatlığının mümkün ölçüdə təmininə çalışılır. Xüsusilə, Qarabağ kimi infrastruktur, iqtisadiyyatı demək olar ki, tamamilə dağıdılmış və əhalisinin uzun müddət məcburi köçkün həyatı yaşadığı bölgə üçün bu prinsipin gözlənilməsi çox vacibdir. Bütövlükdə, effektiv bir repatriasiya üçün sistemli və kompleks xarakterli bir dövlət proqramının hazırlanması daha məqsədəuyğundur. Belə proqramlar isə, adətən repatriasiyaya hazırlıq, repatriasiyanın həyata keçirilməsi və post-repatriasiya dövrü üçün ilkin reintegrasiya və reabilitasiyanın aparılması tədbirlərini özündə birləşdirir.

Yenidənqurma və yenidən məskunlaşma forması

Böyük Qayıdışın uğuru, ilk növbədə repatriasiyanın kütləviliyindən asılı olacaqdır. Bunun isə dövlət tərəfindən yaşayış evləri/mənzillərlə təmin olunmadan və məşğulluq imkanlarının yaradılmasından böyük ölçüdə asılı olacağı görünür. Bu, dünyada oxşar repatriasiya təcrübələrinin demək olar ki, hamısında müşahidə edilən bir vəziyyətdir və Qarabağa repatriasiya prosesinin də bundan fərqli olacağı ehtimalı çox azdır.

Məcburi köçkünlərin mövcud sayı nəzərə alındıqda, Qarabağda ən azı 100 min yeni yaşayış vahidinin inşasına ehtiyac olacağı ortaya çıxır. Reallıq ondan ibarətdir ki, işgala qədər əsasən aqrar cəmiyyətin məskunlaşma modelinin üstünlük təşkil etdiyi Qarabağı müasir informasiya cəmiyyəti, Dördüncü Sənaye İnqilabı dövründə əvvəlki kimi bərpa etmək doğru olmaz. Yeni məskunlaşma modelində iqtisadi fəaliyyətlər üçün daha geniş ərazilərin qalmasına imkan verən, miqyas effektivə, aqlomerasiya effektivə şərait yaranan, dağınıq deyil, daha kompakt və modern yaşayış məntəqələrinin salınması prioritet olmalıdır.

Şübhəsiz ki, yaşayış məntəqələrinin salınmasında tətbiq olunacaq bu yeni yanaşma bir çox hallarda məcburi köçkünlərin məskunlaşma forması ilə

**QARABAĞIN YAŞIL
İQTİSADİYYAT
VƏ YAŞIL ENERJİ
BÖLGƏSİ KİMİ
YENİDƏN
QURULMASI
BÖLGƏDƏ
DAYANIQLI
MƏSKUNLAŞMA
VƏ DAYANIQLI
İQTİSADI
FƏALİYYƏTLƏR
BAXIMINDAN
BÖYÜK ƏHƏMİYYƏT
DAŞIYIR**

100
**MİN YENİ YAŞAYIŞ
VAHİDİNİN
İNŞASINA EHTİYAC
OLACAQ**

bağlı arzu və istəklərini tam şəkildə reallaşdırmağa imkan verməyəcəkdir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə aparılacaq düzgün, elmi baxımdan əsaslandırılmış maarifləndirmə işləri mövcud uyğunsuzluğun məcburi köçkünlər tərəfindən də anlayışla qarşılanmasına gətirib çıxara bilər.

Yenidənqurma işlərində infrastruktur da müasir tipli yaşayış fondlarına uyğun olaraq, ən yüksək standartlara cavab verməli və smart texnologiyaların geniş istifadəsinə əsaslanmalıdır. Bu yanaşma, elektrik enerjisi təminatı, su təchizatı və kanalizasiya sistemləri, qaz təchizatı, nəqliyyat və kommunikasiya, sosial infrastruktur (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman), idarəetmə infrastrukturunu kimi bütün infrastruktur sahələrində münasibətdə əsas götürülməlidir. Xüsusilə, Qarabağın yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl enerji bölgəsi kimi yenidən qurulması bölgədə dayanıqlı məskunlaşma və dayanıqlı iqtisadi fəaliyyətlər baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qarabağda aparılacaq irimiqyaslı bərpa və yenidənqurma işlərinə, potensial repatriantların cəlb edilməsi bir neçə cəhətdən, o cümlədən də daimi məskunlaşmaya hazırlıq baxımından əhəmiyyətlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məcburi köçkünlər arasında hazırda xeyli sayda işsiz və stabil gəliri olmayan insanlar vardır. Ona görə də Qarabağdakı yenidənqurma işlərində əsas etibarilə əmək qabiliyyətli məcburi köçkünlərə üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur. Yenidənqurma işləri tamamlandıqdan sonra həmin işçilərin əksəriyyətinin bölgədə yaşayışa davam edəcəyi ehtimalı yüksəkdir.

Fikrimizcə, Qarabağın bərpası və yenidən qurulmasının ən vacib elementlərindən biri də bölgədə güclü yerli özünüidarəetmə - bələdiyyə institutlarının formalaşdırılması olmalıdır.

Gələcəkdə bölgədə erməni əhalisi ilə də birgə yaşayışı nəzərə alaraq, demokratik, şəffaf və effektiv yerli özünüidarəetmə institutlarının qurulmasının nə qədər əhəmiyyətli olduğu ortaya çıxır. Bu, həm də bölgənin iqtisadi inkişafına da mühüm töhfə verə biləcək institutlar olacaqdır.

Maarifləndirmə kampaniyaları

Repatriasiya ərazilərinin ilkin bərpasından sonra məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdışında kütləviləyi təmin etmək üçün müvafiq şəkildə hazırlanmış informasiyaları özündə birləşdirən uğurlu maarifləndirmə kampaniyasının keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Maarifləndirmə kampaniyasında potensial repatriantlara repatriasiya bölgəsi olan Qarabağda mövcud vəziyyət, köç prosesinin təşkili, köç prosesindən sonra bölgənin inkişaf perspektivi haqqında detallı informasiyalar təqdim edilməsi məqsəduyğun olacaqdır.

Maarifləndirmə kampaniyasında informasiyaların çatdırılma forması da önəmlidir. Potensial repatriantlar çox vaxt qərəzli mesajlar və şayiələr ilə çəş-baş qalırlar ki, bu da onların geri qayıtma imkanlarını və çətinliklərini obyektiv şəkildə qiymətləndirmələrinə mane olur. Onlara qərəzsiz və şəffaf məlumat lazımdır. İcmanın bütün üzvlərinə qayıdışla bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı vermək üçün məlumat birbaşa yaşlı məcburi köçkünlərə, qadınlara, uşaqlara və yeniyetmələrə - ənənəvi olduğu kimi yalnız kişi liderlərə deyil - çatdırılmalıdır. QHT-lər, qadınlar və lokal birliklər hədəf qruplara çatmağa daha çox kömək edə bilər. Məcburi köçkünlərin ilkin bərpası tamamlanmış, yeni tikililərin olduğu bərpa bölgələrinə səfərləri və artıq geri qayıtmış olanların monitorinqi ilə məşğul olan QHT-lərdən məlumat almaları çox vacibdir.

Köç prosesi

Repatriasiya ilə bağlı kütləvi maarifləndirmə kampaniyaları başladıqdan sonra paralel olaraq repatriasiya etmək qərarı verənlərin müvafiq qeydiyyat mexanizminin yaradılması zəruridir. Bura repatriantlardan tələb edilən sənədlərin siyahısının müəyyən edilməsi və sənədləşmə mexanizminin yaradılması aiddir. Bu prosesin yekunu kimi repatriasiyanın yekun siyahılarının (siyahılar kim? nə vaxt? hara? və necə? repatriasiya olunacaq suallarına cavab verməlidir) tərtib edilməsi nəzərdə tutulur.

Təcrübə göstərir ki, potensial repatriantların əksəriyyəti köç prosesinin dövlət tərəfindən mütəşəkkil qaydada həyata keçirilməsinin tərəfdarı olurlar. Əslində BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (UNHCR) da bu yanaşmanı tövsiyə edir. Fikrimizcə, mütərəqqi beynəlxalq təcrübə və Azərbaycanın böyük bir humanitar fəlakəti aradan qaldırdığını bütün dünyaya açıq və şəffaf şəkildə təqdim etmək baxımından köç prosesinin dövlət tərəfindən nizamlı qaydada təşkili daha məqsəduyğundur. Müxtəlif obyektiv səbəblərdən köçü özləri təşkil etmək istəyən ailələr ola bilər, bu zaman da həmin məcburi köçkün ailələrinə dövlət tərəfindən sabit maliyyə yardımının göstərilməsi arzu olunandır.

Köç prosesinin özünün ölkənin adına yaraşan şəkildə, təhlükəsiz və insan ləyaqətini qoruyaraq həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan həmin prosesin BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının və digər müvafiq beynəlxalq təşkilatların nəzarəti altında təşkil edilməsinə əhəmiyyət vermək lazımdır. Digər bir məqam, köç prosesinin yerli və beynəlxalq KİV tərəfindən geniş şəkildə işıqlandırılmasını təmin etməkdir. Bununla yanaşı, prosesi müşahidə etmək üçün insan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq QHT-lərin dəvət edilməsi də məqsəduyğun olardı. Şübhəsiz ki, köç prosesinin təhlükəsizliyi Azərbaycanın güc strukturları tərəfindən çox böyük dəqiqliklə təmin edilməlidir.

Repatriantların repatriasiya ərazilərində ilkin yaşayış vasitələrini təmin etmələri üçün dövlət tərəfindən Repatriasiya Yardım Paketinin (RYP) tətbiq edilməsi məqsəduyğun olardı. Dünya təcrübəsi göstərir ki, uğurlu repatriasiya proqramlarının ən vacib elementlərindən biri də məhz repatriasiya yardım paketidir. Belə ki, köç prosesi başlanana qədər hər bir repatriant ailəyə dövlət tərəfindən müvafiq RYP üzrə ödəmələrin tam həcmində ödənilməsi daha məqsəduyğundur. Fikrimizcə, hazırda məcburi köçkünlərin hər birinin müəyyən miqdarda aylıq müavinət aldığı nəzərə alındıqda bu ödəmələrin həyata keçirilmə mexanizminin də artıq mövcud olduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, dövlət köç

**KÖÇ PROSESİNİN
ÖZÜNÜN ÖLKƏNİN
ADINA YARAŞAN
ŞƏKİLDƏ,
TƏHLÜKƏSİZ VƏ
İNSAN LƏYAQƏTİNİ
QORUYARAK
HƏYATA
KEÇİRİLMƏSİ
OLDUQCA
ƏHƏMİYYƏTLİDİR**

prosesinin baş verdiyi ay üzrə müavinətlərlə yanaşı, bu repatriasiya yardım paketi üzrə ödəniş məbləğlərini də məcburi köçkünlərin fərdi hesablarına nağdsız qaydada ödənilməsinə həyata keçirə bilər. Bu məqsədlə, Qarabağ Dirçəliş Fondu kimi fondlardan da vəsaitlər cəlb edilə bilər. Bu yardım paketinin hansı məbləğdə olması isə xüsusi ekspert qiymətləndirməsi ilə müəyyən edilə bilər. Repatriasiya prosesi geniş əhatəli, mürəkkəb və məsuliyyətli məsələ olduğu üçün proses iştirakçılarının simulyasiya təlimlərinə cəlb edilməsi də zəruridir. Repatriant qrupları komplektləşdirildikcə köç edənlər arasında izahat işlərinin aparılmasına başlanılmalıdır. İzahat işləri çərçivəsində köç prosesinin qaydaları və qrafiki barəsində bərpa edilən ərazilərdə təhlükəsizlik qaydaları haqqında repatriantlara müfəssəl məlumat verilməlidir. Bundan başqa, repatriantlara əgər olacaqsə, dövlət yardımının nəzərdə tutulan formaları, o cümlədən onlara verilən ünvanlı güzəştlər də elan olunmalıdır.

Özünü təminat fəaliyyətləri və sahibkarlıq

Məcburi köçkünlərin özünü təminat fəaliyyətlərinin konsolidasiya edilməsinə də böyük önəm verilməlidir. Özünü təminat fəaliyyətləri fərdin, ev təsərrüfatının və icmanın kənar yardımına o qədər də ehtiyac duymadan öz resursları və bacarıqlarına dayanaraq özünün zəruri ehtiyaclarını ödəmə qabiliyyətidir. Məcburi köçkünlərin sahib olduğu bu qabiliyyət repatriasiyadan sonrakı ilk dövrlərdə onların iqtisadi təminatında mühüm rol oynayacaqdır.

Məcburi köçkünlərin özünü təminat fəaliyyətlərinin konsolidasiyası baxımından onlara yeni bacarıqlar qazandıracaq və mövcud bacarıqlarını inkişaf etdirəcək peşə təlimi proqramlarının böyük əhəmiyyəti olacağı qənaətinə gəlməliyik. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, Qarabağın bərpasında smart texnologiyalardan geniş istifadə nəzərdə tutulur, onda bu kimi təlim proqramlarının nə qədər əhəmiyyətli olduğu bir daha aydın olur. Bunun üçün Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi və digər müvafiq qurumların birgə həyata keçirəcəyi peşə təlimi proqramlarının hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu proqramlar hazırlanarkən həm repatriantların özünü təminat fəaliyyətlərindən, həm də Qarabağın bərpası və inkişafından irəli gələn tələblər nəzərə alınmalıdır.

Fikrimizcə, repatriantların özünü təminat fəaliyyətləri həm dövlət, həm də bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməlidir. Dövlətin dəstəyi əsasən ABAD, özünüməşğulluq, mikrokredit, aqrar yardım və peşə təlimi proqramlarının tətbiqi; torpaq islahatına qədər repatriantların müvəqqəti istifadəsinə torpaq, heyvan və.s. verilməsi və beynəlxalq təşkilatlardan

**MƏCBURİ
KÖÇKÜNLƏRİN
ÖZÜNÜ TƏMINAT
FƏALİYYƏTLƏRİNİN
KONSOLIDASIYASI
BAXIMINDAN
ONLARA YENİ
BACARIQLAR
QAZANDIRACAQ
VƏ MÖVCUD
BACARIQLARINI
İNKİŞAF
ETDİRƏCƏK
PEŞƏ TƏLİMİ
PROQRAMLARININ
BÖYÜK
ƏHƏMİYYƏTİ
OLACAQ**

qrantlar və maliyyə yardımları cəlb edilməsi, eləcə də onların texniki dəstək proqramlarından istifadə edilməsi istiqamətlərində ola bilər. Dövlətlə yanaşı, regiona investisiya qoyan sahibkarlar və ölkənin digər regionlarında yaşayanlar da satınalmaları ilə repatriantların özünü təminat fəaliyyətlərinə dəstək göstərə bilərlər. Qarabağda ilkin reinteqrasiya və reabilitasiyanın uğurlu olması üçün bölgədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi zəruri şərtlərdən biridir. Müşahidələr göstərir ki, ölkə sahibkarlarının əhəmiyyətli hissəsi Qarabağın iqtisadi dirçəlişində bu və ya digər formada iştirak etməkdə maraqlıdırlar. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu maraqların reallaşdırılması bölgədə həyat təminatı sistemlərinin və infrastrukturun bərpasından, dövlətin bu bölgə üçün təqdim edəcəyi güzəşt və dəstək paketlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Böyük Qayıdışın maliyyələşdirilməsi

Böyük Qayıdış, şübhəsiz ki, bir çox istiqamətlər üzrə böyük həcmli xərclər tələb edir. Tipik xərc istiqamətlərinə repatriasiya potensialının öyrənilməsi, təhlükəsizliyin təmini, yaşayış fondunun bərpası, yaşayış üçün zəruri infrastrukturun bərpası, maarifləndirmə kampaniyalarının keçirilməsi, yekun repatriasiya siyahılarının hazırlanması, repatriantların və onların mallarının daşınması, repatriasiya yardım paketi və repatriasiyadan sonra ilkin reinteqrasiya və reabilitasiyanı göstərmək mümkündür. Bu xərclərin maliyyələşdirilməsinə gəldikdə isə dünya təcrübəsində çox çeşidli mənbələrdən istifadə olunduğunu görürük və fikrimizcə, Azərbaycanda da bu mənbələrdən müəyyən ölçülərdə istifadə edilə bilər. Şübhəsiz ki, dövlət büdcəsi, özəl sektor investisiyaları, ianələr və repatriantların vəsaitləri bu istiqamətdə ilkin mənbələr kimi qarşıya çıxır. Ancaq beynəlxalq donorların yardım və güzəştli kreditləri də bu baxımdan çox önəmli mənbələr kimi qəbul edilməlidir. Buraya BMT qurumları (UNDP, UNICEF, ILO, FAO, WHO və.s.), beynəlxalq və regional maliyyə institutları (IBRD, ADB, EBRD, IsDB və.s.), ikitərəfli donorlar (ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya, Türkiyə və.s.), çoxtərəfli donorlar (Avropa İttifaqı kimi) və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları aid edilə bilər.